

GHERAERT LEEU, DRUKKER TE GOUDA

R.E.O. Ekkart

Tentoonstellingen van Nederlandse incunabelen of wiegedrukken zijn geen alledaags verschijnsel. Tentoonstellingen over het werk van slechts één 15de-eeuwse drukker zijn nog zeldzamer. In veel gevallen zouden dergelijke exposities ook alleen interessant zijn voor de vakman, maar bij de Goudse drukker Gheraert Leeu is dat anders.

Leeu kwam nu precies 500 jaar geleden om het leven, toen in december 1492 zijn lettersnijder Henric van Symmen hem bij een woordenwisseling 'een cleyn steecxken gaf in zijn hoofd', een verwonding waaraan de drukker binnen enkele dagen overleed. Dat was het einde van een drukkersloopbaan van vijftien jaar, waarin vele boeken verschenen waren. Er zijn, met inbegrip van de herdrukken, nog zo'n 230 uitgaven aanwijsbaar, maar er moeten er ongetwijfeld meer geweest zijn, waarvan thans geen exemplaren meer bekend zijn. Leeu was niet de eerste drukker in de Nederlanden en onder de vroege Nederlandse drukkers behoort hij zelfs niet bij de eerste tien. In de jaren vanaf 1473 was er sprake van een ware explosie op het gebied van de boekdrukkunst. In dat jaar verschenen de eerste met losse letters gedrukte boeken bij Ketelaar en Leempt in Utrecht in de noordelijke Nederlandse gewesten en bij Dirck Martens in Aalst in de zuidelijke gewesten. Vooral in de Zuidelijke Nederlanden vond een snelle verspreiding van de nieuwe techniek plaats, met name in Leuven, Brugge en Brussel, maar vanaf 1477 deden ook de Noordelijke Nederlanden volop mee, beginnend met de steden Delft, Gouda en Deventer. Belangrijker dan Leeu's gedeelde tweede plaats in de chronologische volgorde van Noordnederlandse drukkers is de betekenis die kan worden toegekend aan zijn werk uit de Goudse jaren (1477-1484) en aan dat uit de daarop volgende Antwerpse jaren (1484-1492). Die betekenis wordt duidelijk aan de hand van enige vroegere tentoonstellingen,

In 1973 werd er in Brussel een expositie georganiseerd ter gelegenheid van de 500ste verjaardag van de Nederlandse boekdrukkunst, waarbij ongeveer 200 incunabelen, 10% van de circa 2000 nog bekende drukken, werden getoond. Vele drukkers waren vertegenwoordigd met één of enkele boeken, zeer belangrijke drukkers met wel zes tot negen werken. Er was één uitzondering; Gheraert Leeu, van wie niet

minder dan veertien drukken werden getoond. De in 1960 in Den Haag en Brussel geëxposeerde keurcollectie Rosenwald van oude Nederlandse drukken omvatte 91 boeken uit de 15de eeuw, waarvan er negentien door Leeu waren gedrukt. Die waardering blijkt ook in een internationaal verband. In 1963 werd in Londen de nog altijd legendarische tentoonstelling *Printing and the Mind of Man* met een selectie van 194 hoogtepunten van de Europese en Amerikaanse boekdrukkunst van de 15de tot de 20ste eeuw gehouden. Onder de 45 getoonde incunabelen vindt men slechts twee Nederlandse boeken, de in 1484 verschenen *Ovidius* van de beroemde Brugse drukker Colard Mansion en de *Dialogus Creaturarum*, in 1480 door Gheraert Leeu in Gouda gedrukt. De conclusie mag zijn dat Leeu beschouwd kan worden als één van de belangrijkste vroege drukkers uit de Nederlanden, een drukker overigens aan wiens werk ondanks een al enige tientallen jaren geleden verschenen alleraardigst boekje van Mej. Kronenburg nog veel te weinig aandacht is besteed.

De hier uitgesproken waardering voor het werk van Gheraert Leeu is niet alleen gebaseerd op de selectie van vroegere tentoonstellingen. In de tien jaar dat ik bij het Rijksmuseum Meermano-Westreenianum werkte had ik het voorrecht de vele honderden daar aanwezige incunabelen, die de meeste mensen slechts nu en dan op een tentoonstelling in een vitrine kunnen bewonderen, regelmatig in de hand te mogen en moeten nemen. In de kasten van het museum bevinden zich niet minder dan 34 drukken van Leeu uit zijn Goudse en Antwerpse jaren, sommige zelfs in meer exemplaren. Bij een zo intensieve omgang met boeken kweekt men voorliefdes voor sommige drukkers en hun werken naast, om eerlijk te zijn, gevoelens van onbegrip voor andere. Welnu, bij mij is Leeu onmiskenbaar gaan behoren tot de voorliefdes. Ik wil trachten daarvoor enkele oorzaken aan te wijzen. Daar is allereerst het aspect dat in de voortreffelijke catalogus bij de vandaag startende tentoonstelling terecht veel aandacht heeft gekregen: de cultuurhistorische betekenis van Leeu, zijn belangrijke en originele uitgeverijfonds met zoveel Nederlandstalige teksten, zijn rol als ondernemer en zijn relaties met andere drukkers. Daarnaast echter zijn er de aspecten die u zelf kunt waarnemen door de geëxposeer-

de boeken goed te bekijken. Allereerst de kwaliteit: het is geen klakkeloos recht-toe-recht-aan-drukwerk, maar laat een sterk typografisch gevoel zien, onder andere zichtbaar in de ontwikkeling van het lettergebruik en in de bladspiegels. Er is in het werk van Leeu ook sprake van een sterke afwisseling in formaat: hij maakte grote boeken, maar werkte daarnaast als eerste in de Nederlanden ook op zeer klein formaat. Een niet te verwaarlozen factor zijn echter ook de illustraties in houtsnede, die hij vanaf 1480 op grote schaal in zijn boeken heeft opgenomen en waarbij hij ontwerpers en houtsnijders van formaat heeft ingeschakeld. We kunnen Gheraert Leeu daarom beschouwen als één van de pioniers van het geïllustreerde boek in de Nederlanden.

De waardering voor het werk van de Goudse drukker is niet van vandaag of gisteren. Ik vertelde u al over de rijke verzameling incunabelen in het Rijksmuseum Meermanno-Westreeninaum, een collectie die in de eerste helft van de 19de eeuw bijeengebracht werd door de stichter van het museum, W.H! J. baron van Westreenen van Tiellandt. Ik heb indertijd met behulp van de kasboeken van Van Westreenen een onderzoek gedaan naar de manier waarop hij zijn meer dan 1250 verschillende wiegedrukken bijeengebracht heeft; bij die ruim 1250 boeken vinden we, nog afgezien van de blokboeken en dergelijke drukken, zo'n 210 Nederlandse edities; nog te vermeerderen met circa 55 tweede, derde of zelfs vierde exemplaren van dezelfde edities, soms trouwens varianten ervan. Van ruim tweederde van de Nederlandse incunabelen kon ik de aankoopvermelding achterhalen en daarbij bleek dat Van Westreenen daarvoor gemiddeld f 10,50 had betaald. Het echte gemiddelde ligt waarschijnlijk wat lager, want de niet met behulp van de kasboeken teruggevonden boeken zijn waarschijnlijk vooral in niet nader gespecificeerde partijen gekocht, waarbij de gemiddelde prijs per boek vaak slechts enkele kwartjes tot een gulden bedroeg. Tegenover die gemiddelde prijs van hoogstens f 10,50 voor een Nederlandse incunabel staat een gemiddelde van f 26,- voor een Italiaanse wiegedruk. Slechts voor veertien vroege Nederlandse drukken heeft Van Westreenen meer dan twintig gulden betaald en de helft daarvan, zeven, wordt gevormd door boeken van Gheraert Leeu, in prijs oplopend tot f 34,-. Dit vormt een duidelijk bewijs dat het werk van Leeu ook toen al aan de prijs was en dat de verzamelaar bereid was bedragen, die toen als hoog beschouwd werden, ervoor te betalen. En dan te bedenken dat hij in 1823 ook nog het geluk had één van zijn edities van de *Dialogus Creaturarum* te

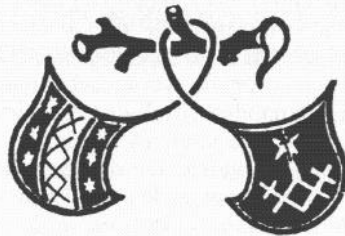
verwerven als onderdeel van een pakketje boeken, waarvoor hij niet meer dan zeven gulden neertelde!

Hoe gezocht de drukken van Gheraert Leeu nog steeds zijn blijkt uit een zeer recent voorbeeld. Twee dagen geleden kocht de Haagse Koninklijke Bibliotheek op een veiling in New York Leeu's laatste, posthuum verschenen uitgave, de Engelse kronieken, waarvan slechts een tiental exemplaren bekend is. De laatste keer dat één van die exemplaren op de markt was, was al meer dan dertig jaar geleden. De zeldzaamheid van dit begerenswaardige werk leidde ertoe dat de Koninklijke Bibliotheek besloot deze laatste kans aan te grijpen en daarbij tegen haar eigen regels in voor lief nam dat het ter veiling aangeboden exemplaar niet compleet is.

Treffender dan enige later auteur het onder woorden heeft kunnen brengen, is de nagedachtenis van Leeu geëerd met de Oudengelse tekst in het colofon van diezelfde in 1493 verschenen Engelse kronieken: 'Enprentyd in the Duchy of Braband in the twone of Andewarpe In the yere of owr lord fourteen hundred ninety three By Maistir Gerard de leew, a man of grete wysedome in all maner of kunnyng: whych nowe is come from lyfe unto the deth, which is grete harme for many a poure man.'

Gaarne spreek ik de hoop uit dat de nu, 500 jaar later georganiseerde tentoonstelling van het in Gouda gemaakte werk van Gheraert Leeu velen vertrouwd zal maken met deze eerste Goudse boekdrukker en dat tentoonstelling en symposium aanleiding zullen geven tot een breder onderzoek naar zijn werk als aanzet voor een grote monografie die deze belangrijke figuur uit het verleden ten volle verdient.

Woleynt ter goude in hollant Anno M. CCC. ende lxxx. opten paeschauont den eersten dach van apzille by my gheraert leeu

61

• Drukkersmerk van Gheraert Leeu.

HERDENKING GOUDSE DRUKKER GHERAERT LEEU

Ruim honderd deskundigen uit binnen- en buitenland kwamen op vrijdag 5 februari te Gouda bijeen voor een studiedag over het leven en werk van de Goudse drukker Gheraert Leeu. Deze bijeenkomst, georganiseerd door de Oudheidkundige Kring "Die Goude" in samenwerking met de Vrije Universiteit van Amsterdam, was onderdeel van een drieluik over Gheraert Leeu: tentoonstelling, studiedag en publicatie. In de sfeervolle Agnietenkapel belichtten de sprekers een onderdeel van het leven en werk van de beroemde Goudse drukker. Daaruit kwam duidelijk naar voren dat Leeu grote invloed heeft gehad op de vormgeving van het gedrukte woord dat kort daarvoor in Europa was geïntroduceerd. Dr. L. Hellinga-Querido, voor deze bijeenkomst speciaal uit Londen overgekomen, gaf een overzicht van de betekenis van Leeu in de geschiedenis van de vroege boekdrukkunst. Vervolgens schetste dr. K. Goudriaan de situatie in Holland omstreeks 1477, vanuit de aanname dat Leeu in Gouda allereerst voor Hollands publiek werkte. Drie aspecten stelde hij daarbij aan de orde: de samenstelling van de bevolking, de religieuze cultuur in de Hollandse steden, en de boekproductie. Drs. F.J.H. de Bree ging in op de rol die Leeu heeft gespeeld in de vroegste geschiedenis van de Nederlandse verhalende literatuur-in-druk. Hij illustreerde zijn betoog met een bespreking van een druk uit Leeu's Goudse periode, de *Historie der VII wijse mannen van Romén*. Daarbij besteedde hij aandacht aan de vraag waarom Leeu juist deze verhalende teksten heeft gekozen, in relatie tot de vraag naar het beoogde lezerspubliek.

Na de lunch in het stadhuis behandelde dr. J.J. van Moolenbroek de tekstgeschiedenis en de spirituele achtergrond van één van Leeu's bestsellers, *Dat liden ende die passie ons Heren Jhesu Christi*. Spreker toonde aan dat zeven handschriften voor de voorgeschiedenis van belang zijn. In handschriftelijke vorm circuleerde de tekst al in de jaren 1430, en wel in een korte en een lange versie. De verwantschap van de reeks van 68 houtsneden die Leeu in *Dat liden ende die passie* (1482) en in de *Devote ghetiden* (1484) afdrukte, met een serie kopergravures door Israhel van Meckenem de Jongere en via deze met een van circa 1475 daterende

reeks houtsneden in een door Brandis te Lübeck uitgegeven *Spiegel der mynschlichen behaltnisse* vormde het onderwerp van het betoog van dr. B.A. Rosier. De lezingencyclus werd afgerond met een slotbeschouwing door prof. dr. H. de Ridder-Symoens.

Het laatste deel van het programma bestond in een bezoek aan de Leeu-tentoonstelling in het Museum Catharina Gasthuis. Deze tentoonstelling, die nationaal sterk de aandacht heeft getrokken, illustreerde nog eens de kwaliteit van het werk van Leeu.

De teksten van de lezingen worden omgewerkt tot artikelen en zullen naast nog een zestal andere bijdragen worden opgenomen in de 23ste verzameling bijdragen van "Die Goude". Deze bundel over Gheraert Leeu en diens werk wordt door de Oudheidkundige Kring "Die Goude" in eigen beheer uitgegeven en kent een beperkte oplage. Intekening op deze circa 240 pagina's tellende bundel, die naar verwachting eind juni 1993 zal verschijnen, kan geschieden bij R.F. Stijnis, Vlietenburg 32, 2804 WT Gouda.

Dier begint dat eerste vanden se-
ven sacramenten ende is van dat sacra-
ment des doepsels ende wat dat doep-
sel is. **D**at eerste Capittel.

Doer.

It is van dit doepsel
daer ghi of spreect.

Hostiensis. Het is
een wassinghe van bu-
ten mittē water. **E**nde

thys sculdich te gheleiden mit een seker
forme van woerden. ende sonder dese
wassinghe ende forme van woerden so
en mach inder ewicheyt niemant be-
houden bliue of wesen. **D**ie gods sone

die ewighe waerheyt die heeft ghesit
dat soe wie dat niet en gheloest noch
ghedoept en is die en sal int rijke der
hemelen niet in gaen. mer hi sal eweli-
ken verdoemt wesen. **D**oer. **E**n
trouwen dit soe is een grote crachte vā
water thys te mael groet dattet water
een dus suuer ende dus reyn mach ma-
ken. **H**ostiensis. **W**ater raect dat li-
chaem vā buten. mer tghelouet dat wal-
schet den gheeste en inwendighe men-
sche van binnen. want dat woert en sou-
de niet wercken ten waer tgheloue dat
gheluyt vanden woerde dat gaet. mer
die crachte van dien ouermits den ghe-

a .i.

• Pagina uit *Vanden seven sacramenten*.
Het sacrament van de doop (1484).

EEN DRUKKER ZOEKT PUBLIEK: GHERAERT LEEU TE GOUDA 1477-1484

Naar aanleiding van de studiedag over Gheraert Leeu op 5 februari 1993 te Gouda wordt ook een bundel uitgebracht, die omstreeks 30 juni zal verschijnen, en wel als nr. 23 in de reeks van De Oudheidkundige Kring "Die Goude". Deze bundel zal naast de bijdragen van de studiedag nog een zestal artikelen over facetten van het werk van Leeu bevatten.

Onder enig voorbehoud is de inhoud van de bundel als volgt:

L. Hellinga - Querido, 'De betekenis van Gheraert Leeu in de geschiedenis van de vroege boekdrukkunst'.

K. Goudriaan, 'Holland in de tijd van Leeu'. Een schets van de situatie in Holland omstreeks 1477 vanuit de aanname dat Leeu allereerst voor Hollands publiek werkte.

F.J.H. de Bree, 'Gheraert Leeu als drukker van Nederlands verhalend proza'. Lering en vermaak in drukken uit de Goudse periode, met name de *Historie der VII wijse mannen van Rome*. Wat bepaalde de Leeus keuze van teksten, en aan welk publiek dacht hij daarbij?

J.J. van Moolenbroek, 'Dat liden ende die passie ons Heren Jhesu Christi' een bestseller uit het fonds van Gheraert Leeu in vijftiende-eeuwse context'. Tekstgeschiedenis en spirituele achtergrond van een devotioneel werk uit Leeus fonds.

B.A. Rosier, 'Gheraert Leeus illustraties bij het leven van Jezus'. In *Dat liden ende die passie* en in *Devote ghetiden* gebruikt Leeu een reeks van 68 illustraties. Onderzoek naar de verwantschap van deze reeks met enkele (vrij wel) gelijktijdige reeksen.

A.M.J. van Buuren, 'Van die gheestelijke kintscheit Jhesu ghemoraliseeret'. Met het drukken van devotionele werken ging Leeu ook in zijn Antwerpse periode door. Een interessante tekst is het allegorische werkje *Van die gheesteijke kintscheit*, dat in deze bijdrage wordt geanalyseerd.

Wl Hejting, 'Het fonds van Gheraert Leeu: een kwantitatieve analyse'. Leeus productie (Gouda en Antwerpen) omvat ruim tweehonderd uitgaven, ongeveer tien procent van het totaal aan Nederlandse incunabelen. Voor het doen van algemene uitspraken over de aard van zijn werk is het van belang zijn productie zo nauwkeurig mogelijk te meten.

A.B. Lem, 'Gheraert Leeu en zijn collega Peter van Os', Leeu onderhield zakelijke betrekkingen met verschillende andere drukkers. Wat was de aard van zijn relatie met de Zwolse drukker Peter van Os?

J.A. Schippers, 'Het beoogde publiek van de *Dialogus creaturarum* en de *Twispraec del creaturen*'. Op welke lezers richtte Leeu zich met dit succesvolle fabelboek? In welke mate heeft hij zich bij de keuze van dit werk door de geestelijkheid laten adviseren?

G. van Thienen, 'Leeu als grootverbruiker van papier'. Analyse van watermerken in exemplaren van Leeus drukken levert aanwijzingen over het functioneren van zijn werkplaats.

C.H.P.M. Tilhans, 'Het Kattendijke-manuscript: produkt van een drukkerswerkplaats?'. Recent kwam uit een particuliere collectie een boek tevoorschijn dat handschriftelijke en gedrukte delen combineert. Er zijn aanwijzingen dat dit boek een functie heeft gehad in een Goudse drukkerswerkplaats.